
Az első ötven év Könyvkereskedők, könyvkiadók, nyomdászok Pesten 1748–1798 között, különös tekintettel az általuk kiadott reáltudományi munkákra

The first fifty years Book merchants, publishers, printers in Pest 1748-1749, concerning especially the textbook publishing

Gazda István CSc

Magyar Tudománytörténeti Intézet

mati@tudomanytortenet.hu

Initially submitted September 12, 2018; accepted for publication October 18, 2018

Abstract

In the second half of the 18th century, centers of higher education in Hungary increasingly gravitated to Pest and Buda. The only university for the sciences in the country operated initially in Buda (1777) and later in Pest (1784). At the same time, national agencies and administrative offices were also relocating to Pest and Buda. Both of these trends had a marked effect on attracting printing presses, book publishing companies and book merchants to the two cities opposite each other on the Danube. Here we explore the history of the first half of a century of the Pest book trade from 1748 to 1798.

Kulcsszavak: szakkönyvkiadás története, orvosegyetemi tankönyvek, Pest (1748–1798)

Keywords: history of textbook publication, medical school textbooks, Pest (1748–1798)

Pesten az első könyvkiadó-könyvkereskedő 1748-ban telepedett le, korai kiadványait még többnyire Budán nyomatta, hiszen Pesten az első nyomda csak 1757-ben kezdte meg működését.

Pest lakossága a 18. sz. végén még csak 25 ezer körül volt (ez a szám az 1820-as évekre megduplázódott, 1847-re elérte a százezret, amely szám évente általában tízezerrel növekedett). A könyvkereskedők többsége német származású volt, s a lakosság is a német nyelvet helyezte előtérbe. Ez nem véletlen, hiszen már 1783-ban több mint 12 ezren jöttek el Ausztriából és telepedtek le Pest-Budán. (Az egy évben onnan átvándoroltak száma változó volt, 1810-ben alig több mint 7 ezer, 1830-ban viszont e szám meghaladta a 80 ezret, 1850-ben pedig a 160 ezret.).

Ha a könyvkereskedő meg akart élni, kénytelen volt erre is tekintettel lenni, no meg a sokszor a latint előtérbe helyező papok és paptanárok elvárásainak is megfelelni. Magyarul főképpen a kalendáriumot volt érdemes megjelentetniük, de az ahhoz csatolt tiszti címtári rész is már többnyire latin vagy német volt. Drága könyveket elsősorban a főnemesi családok vásároltak – Orczy báróék, Károlyi, Teleki vagy Ürményi grófék –, de e pesti főrangú családok száma csekély volt. A lakosság széles rétegét alkották viszont a nemesek, a katonatisztek és a nem nemes diplomások, a honoráciorok. Ide sorolhatók a papok és a hivatalnokok, az orvosok és az ügyvédek, a tanárok és a művészek. Komoly könyvvásárlók

voltak ők, akik később a város irányításába is beleszólhattak.

A Pesten letelepedett könyvkereskedő-könyvkiadók és nyomdászok elsősorban arra számítottak, hogy a különböző oktatási intézmények megfelelő mennyiségű munkával, megrendeléssel látják el őket. Talán számításuk bevált, hiszen a Pesten megszerkesztett legkorábbi munkák között már voltak felsőoktatási tankönyvek, majd jöttek a középiskolai kiadványok.

A korai oktatói intézmények

1717 óta működött Pesten az első piarista oktatási intézmény, akik 1756-ban vásárolták meg a Városház téri Glöckelsberg-palotát, és a mögötte lévő nagy telket, és itt épült fel új iskolájuk 1758 és 1762 között. Ez jelenleg is a piaristák tulajdonában van (az Erzsébet híd pesti hídfőjénél).

1756-ban jogi szakiskola kezdte meg működését (1771-ig működött), elsősorban a városi polgárok gyermekei számára alapították, de vidéki hallgatókat is szívesen fogadtak. Ez egy négyéves tanfolyam volt, amelyet a karintiai származású Perghold Lukács vezetett, s tananyaguk középpontjában a római jog állt. A Pesten szerkesztett és Gerhard Mauss által kiadott legkorábbi szakkönyveken Perghold neve áll, e művek többségét még Budán nyomták, mert akkor Pestnek még nem volt önálló nyomdája.

1759-ben a piaristák egy önálló két évfolyamos filozófiai kurzust is bevezettek, amely felsőbb fokú oktatási intézménynek tekinthető. Kiváló tanárok hosszú sora (Valero Jakab, Cetto Benedek, Piller Celesztin, Koppi Károly, Benyák Bernát) működött itt. Schaffrath Lipót – aki csaknem ötven évig tanított ebben az iskolában – nemcsak tanári működésével és tudományos irodalmi munkásságaival érdemelte ki kortársai elismerését, hanem a piarista iskolában a saját költségén berendezett fizikai múzeummal is. Kiemelendő Cörver Elek neve is, aki Newton, Wolff és Leibniz eszméit hozta be a tananyagba, mellette a hasonlóan modern felfogású Poór Kajetán nevét kell megemlítenünk. (Benyák Bernát Pesten kiadott könyveit a Weingand és Koepf kereskedés adta közre, valamint az Eitzenberger, a Royer, a Landerer és a Trattner nyomda készítette és forgalmazta. Koppi Károly itt közreadott könyveit a pesti Landerer, a Trattner és a Patzkó nyomda készítette és forgalmazta. Cörver Elek könyvei Budán készültek. Poór Kajetán három ismert kötetét a Royer nyomda készítette.)

1767-től studium generale-t tartott fenn a pálos rend (1783-ig áll fenn), kétéves képzést nyújtott – elsősorban a rendtagok számára – logikából, fizikából, matematikából és történelemből.

Az orvosi tanszékek és tankönyvek

Ami a felsőfokú oktatást illeti: az egyetem kezdetben Nagyszombatban működött, 1777-től Budán, 1784-től pedig Pesten. Ha például az orvosi kar tanszékeit és az általuk közreadott műveket nézzük, akkori a következő adatokat összegezhethetjük. 1784-ben az Orvosi Karon az Általános kórtan tanszéket 1792-ig Prandt Ádám Ignác vezette, a Sebészet tanszékét pedig 1801-ig Stáhly György (könyveinek többségét Pesten készítette a Trattner nyomda). Az Elméleti orvostan tanszéket 1786-ig Rác Sámuel irányította (sok szakkönyvet írt, közülük egyet a Weingand és Köpf cég adott ki, de nyomtatott tőle többet is Pesten Trattner, Lettner és Patzkó). A Természetrész tanszéket 1788-ig Piller Mátyás vezette (könyveinek többségét Nagyszombatban adták ki, egy azonban Pesten jelent meg Weingand és Köpf jóvoltából).

1786-ban az Orvosi Kar átköltözött az Újvilág u. és Hatvani u. sarkán álló épületbe, ettől az évtől kezdve 1806-ig az Élettan és felsőbb anatómia tanszéket Rác Sámuel vezette, az orvostanhallgatókat és a sebészeket tanító Belső bajok kór- és gyógytana tanszéket Trnka Vencel vezette 1791-ig, az Elméleti orvostan tanszéket pedig 1792-ig Stipsics Ferdinánd. 1792-től az Általános kórtan tanszéket 1819-ig Stipsics Ferdinánd vezette, s ide tartozott a Gyógyszertan is. Az orvostanhallgatókat és sebészeket tanító Belső bajok kór- és gyógytana tanszéket 1814-ig Prandt Ádám Ignác irányította, az Elméleti orvostan tanszéket pedig 1802-ig Schraud Ferenc. 1793-tól az Orvosi rendészet tanszék élén Schraud Ferenc állt (Pesten kiadott könyvei közül több Kiliánéknál jelent meg, de nyomtatott tőle a Landerer és a Trattner nyomda is.)

Az állatorvosokat 1787-től a pesti egyetem keretében megszervezett Institutum Veterinariumban oktatták Tolnay Sándor vezetésével, s hamarosan magyar nyelvre fordították és kiadták a szakma német nyelvű bécsi tankönyveit (a Pesten megjelenteket a Landerer nyomda nyomtatta). Az intézetet 1789-ben Pesten a józsefvárosi Skopetz-majorban helyezték el. Tolnai 1818-ig vezette az Állatorvostan tanszékét.

A nyomdák számára fontos tény volt, hogy 1795. jún. 19-én visszaállították a disszertációk megvédést a doktoravatásoknál, s ezek önálló kiadványokként jelentek meg.

Nézzük a vizsgált korszak könyvkereskedő-könyvkiadóit és nyomdászait!

Gerhard Mauss könyvkereskedő és könyvkiadó, 1748-tól 1770-ig

Johann Gerhard Mauss pesti tevékenységét elsőként részletesen Pavercsik Ilona dolgozta fel,¹ s arra a következtetésre jutott, hogy Mauss nem könyvkötőként kezdte Pesten, hanem ő volt a város első, csak könyvárusítással foglalkozó hivatásos könyvkereskedője. A kölni származású, akkor 33 éves könyvkereskedő letelepedése ellen ugyanis – az új könyvek árusításával is foglalkozó – pesti könyvkötők nevében Pécsi András és Josef Khor tiltakozott, s ezért a városi tanács 1748-ban csak azzal a feltétellel adta meg Maussnak a könyvkereskedői engedélyt, ha az általa kiadott vagy más kiadóktól átvett új könyveket – forgalomba hozatal előtt – a pesti könyvkötőknél kötteti.

Ha megnézzük az 1751-es kereskedői katalógusát, abból kitűnik, hogy Mauss igencsak tájékozott volt mind a humaniorákban, mind a reáliákban. A kitűnő filozófiai, jogi és történelmi alpművek mellett megtalálható volt boltja kínálatában Pieter Musschenbroek fizikai munkája, Kepler levelezése, Newton „Philosophiae naturalis principia mathematica” c. híres 1687-es munkájának későbbi kiadása és Christian Wolff egyik összefoglaló műve. Ezeket a műveket általában a protestáns iskolákban használták, hiszen e művek kritika szelleme több helyen ellent mondott a világ felépítéséről vallott katolikus dogmatikus megállapításoknak. Nem véletlen, hogy Galilei hasonló stílusban megírt, Itáliában kiadott 1632-es munkája indexre is került. Ezek a művek viszont részben a Szigetországban, részben németalföldi városokban jelentek meg.

¹ Pavercsik Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I–II. = Magyar Könyvszemle, 1990. No. 1–2. pp. 14–31.; 1990. No. 3–4. pp. 113–128.

Pavercsik Ilona feltárta, hogy a bolt második katalógusában, 1755-ben már gazdag orvosi irodalom is jelentkezett: a medicina összefoglaló művei, azután anatómiai és sebészeti kézikönyvek, valamint gyógyszerkönyvek. Az orvosi klasszikusok közül Boerhaave, Celsus, Matthioli, Bauhin és Sennert munkáit emelhetjük ki, és természetesen nem maradhat ki a sorból egy modern Hippokrates kiadás sem. A legtöbb művel a hallei egyetemi tanár, Johannes Juncker szerepelt.

Mauss könyvkiadó is volt, legalább 15 kiadványon található meg a neve az 1748 és 1759 közötti években. Kiadói tevékenysége az 1748 és 1751 közötti időszakra sűrűsödik, utána kihagyások is vannak az egyes évek között, de működésének utolsó 11 évében már nem adott ki könyveket. E művek többségét a bécsi Trattner, a budai Nottenstein és az ugyancsak budai Landerer nyomda – és a kinyomtatásukhoz engedélyt adó cenzorok – jóvoltából tudta megjelentetni.

Mauss munkálkodásának idején (az utolsó két évet leszámítva) Pestnek még nem volt önálló nyomdája, az általa kiadott könyvek viszont már Pest – mint kiadási hely – impresszummal jelentek meg. 1757-ben viszont megindult a pesti könyvnyomtatás, s ettől kezdve néhány kötetet már itt nyomtatott az Eitzenberger nyomdánál. Az általa kinyomtatott 15 munka között megtaláljuk a Pest városi tanács által fenntartott, s 1755 és 1770 között itt működő jogi szakiskola egyik kiadványát is: Perghold Pál Lukács négykötetes jogi munkája 2. kötetét ő adta ki.

1748-ban egyik első kiadványa Diego Saavedra Fajardo (1584-1648) az ismert spanyol diplomata kötetének kiadása volt (ennek egyik kiadását a budai jezsuita akadémia számára készítette), ezt követte Famiano Strada (1572-1649) németalföldi háborút leíró műve, Honoré Fabri francia jezsuita teológus, Justus Lipsius (1547-1606) neves holland jogfilozófus és filológus, Gabriel Barthélemy de Gramond (1590-1654) történész, Stächer Péter váci szerzetes, Francis Bacon (1561-1626) világhírű filozófus, Francesco Petrarca (1304-1374) költő (ezt a pálosok rendelték meg nála), majd 1757-ben Perghold Pál Lukács (?-1792) műve. Egy-egy munkát – több kiadásban vagy több címlapkiadásban is közreadott.

A tudományos könyvek ilyen gazdag kínálatával nem sok könyvkereskedő büszkélkedhetett, s a későbbi évtizedek árusai nem is mindig törekedtek erre, hiszen ezek a művek nem tartoztak a legkelendőbbek közé.

Gerhard Mauss kereskedői jogát 1770-ben eladta a bajor származású Weingand János Mihálynak.

Müller Jakab könyvkötő és könyvkereskedő, 1752-től 1775-ig

Mauss mellett akkoriban még egy szerény könyvkereskedője volt Pestnek: a győri származású könyvkötő, Müller Jakab. Ő a jogot Pécsy András könyvkötő özvegyétől vásárolta meg, s 1752-től kezdve munkálkodott Pesten. Jó barátságban volt Mauss-szal, mindkét házassága alkalmával Mauss volt a tanúja, s róla nevezte el legidősebb fiát Gellértnek. (Mauss 1770-től már csak könyvkötéssel foglalkozott, s 1778-ban hunyt el Pesten, 63 éves korában.)

Müller több értékes szakkönyvet is forgalmazott, gondolunk itt a Rollintól lefordított „Gyermekek fisikája” c. mukára, vagy Csapó József „Új füves és virágos magyar kert”-jére,

továbbá jó néhány egyetemi szintű latin nyelvű, magyar szerzők által írt tudományos kötetre. Köztük szerepel Horányi Elek lexikona, Pray György munkái közül az „Annales veteres Hunnorum”, a Schwandtner-féle „Scriptores rerum Hungaricarum”, Wagner tanár úr „Phrasaeologiae latinae corpus” című munkája, Sajnovics János igencsak híres nagyszombati kiadású nyelvhasznító kötete 1770-ből („Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse”), aztán Bél Mátyás művei közül a „Compendium Hungariae” és még jó néhány értékes kézikönyv, köztük egy-két kötet Pápai Páriztól.

Szóval Müller árukészlete Mausséhoz hasonlóan nivós volt, de végül is kötött ábécés könyvek, ájtatos munkák és tankönyvek eladásból élt, s a műveket maga kötötte. Fiai elsősorban csak könyvkötésből éltek, könyvkereskedelemmel már nemigen foglalkoztak.

Pest első nyomdája: az Eitzenberger nyomda és könyvkiadó, valamint jogutóda a Lettner-féle vállalkozás, 1757-től 1888-ig

Eitzenberger nyomda és könyvkiadó

Pest városának első könyvnyomtatója a nagyszombati származású Eitzenberger Ferenc Antal volt, aki 1756-ban alapított nyomdát. (Néhány évvel korábban a bécsi Heptner János György is kívánt itt nyomdát állítani, 1753-ban a pesti polgárjogot is elnyerte, de a jogot nem nyerte el.) A Pest városi tanács egy ideig ugyan akadékoskodott Eitzenberger esetében is a nyomdanyitási jogát megadni, mert a budai Landerer-nyomda tulajdonosa, Landerer Lipót Ferenc az akkor még csak tizenhárom esztendő mostohafiának akarta fönntartani ezt a jogot, s Landerer kötelezte magát, hogy ha megkapja a jogot, akkor a pestvárosi tanács tagjainak ingyen fogja adni a naptárakat. Eitzenberger a Helytartótanácsnál fellebbezett, felvették a pesti polgárok sorába, megkapta a nyomdanyitási engedélyt, és rövidesen berendezhette tipográfiai műhelyét Kecskeméti utca és Reáltanoda utca sarkán álló épületben. Betűkészletét a betűöntéssel is foglalkozó Trattner Tamás neves bécsi nyomdájának betűöntő műhelyéből vásárolta.

Az Eitzenberger-nyomda szabadalomlevele 1763. január 31-én kelt, s a könyvkiadói jogosítványon kívül azon kiváltságokat tartalmazza, hogy az új gregorián világhalendáriumot 10 esztendeig kizárólagos joggal adhatta ki. Számos német nyelvű naptárt (kalendáriumot), egy sereg latin könyvet s nagyszámú vásári cédulát és különböző füzeteket nyomtattak. Olykor tilalmas dolgokat is, amiért rövid ideig be is zárták a nyomtatóműhelyt. Az első pesti német nyelvű újság, amely főleg hirdetésekkel és egyéb hivatalos és magánjellegű közleményekből állt, náluk jelent meg 1781 és 1786 között „*Pester Intelligenzblatt in Frag- und Anzeigen*” címmel. Fennállása három évtizede alatt sok disszertációt és alkalmi beszédet, de nem kevés 400–500 oldalas monográfiát is nyomtak. Utóbbiak között említhető „háziszerzőjük”, Desericzky József Ince ötkötetes munkája a magyarok őstörténetéről („*De initiis et majoribus Hungarorum commentaria*”), amelyet a kortárs történészek kritikával fogadtak. Ők nyomták a Mauss által kiadott, nála már említett Justus Lipsius kötetet, a 16. századi természetfilozófus és botanikus, Ogier Ghislain de Busbecq egyik munkáját. Róla érdemes elmondani, hogy ő I. Ferdinánd magyar király és német-római császár követe volt az oszmán birodalomban, s ott ismerte meg a tulipánokat. Hollandiában a Magyarországon is élt nemzetközi hírű botanikus, Carolus Clusius terjesztette el a tulipánt, aki az első hagymákat Busbecq-tól kapta. Busbecq küldött belőle Prágába is a híres Matthiolusnak.

Az Eitzenberger nyomda adott ki egy-egy nagyobb kötetet Sebastian Mutztól, Jean de Louvigny Bernièrestől, Wilhelm Maria Löhrertől, Lodovico Antonio Muratoritól és a bölcséletet és kánonjogot tanító ferences szerzetestől, Steinsiess Antaltól.

Náluk jelent meg a jezsuita Radics Antal jól ismert kétkötetes latin nyelvű fizikája 1766-ban, amely Nagyszombatban volt tankönyv. Mivel Eitzenberger is nagyszombati származású volt, onnan lehetett kapcsolata Radics tanár úrral, s ezért készült ez a fizika Pesten. És ne feledjük, hogy ők adták ki Perghold Pál Lukácsnak, az akkori pesti jogi szakiskola tanárának több művét is, egyet Mauss megrendelésére, a többit talán az iskola vagy a szerző (vagy egy támogatójuk) megrendelésére.

Miután Eitzenberger 1776-ban meghalt, a nyomda egy ideig az özvegye, Eitzenberger Anna tulajdonába került, majd 1782-től egyik fia két évig vitte az officinát. (Másik fia a nagyváradi szeminárium nyomdát irányította 1786 és 1797 között.)

A jogutód: Lettner József nyomdája és kiadója, 1785-től 1788-ig

1785-től Lettner József vezette a nyomdát három éven át. Munkálkodása első évében, 1785-ben kiadta Pest város későbbi bírájának, Kövesdy Lászlónak Werbőczyhez kötődő egyik munkáját (ő több ilyen anyagot is írt). Lettner jelentette meg a Rác Sámuel által lefordított Haeckel-féle „*A' salétrom-főzésnek leg-könnyöb' és leg-bizonyosob' módgya*” c. szakkönyv 3. kiadását 1786-ban. Közreadta Zavira Konstantin János biológusnak négy nyelven elkészített botanikai szótárát is 1787-ben. A négy nyelv a következő: ógörög, újjörög, latin, magyar. A latin kiadás címlapján ez áll: „*Nomenclatura botanica quadrilinguis*”. Összeállítása értékes botanikai-nyelvészeti munka. Zavira Rác Sámuel orvosprofesszor egyik munkáját lefordította újjörögre, s az is Lettnernél jelent meg 1787-ben, közel két és félszáz oldalon. Emellett Lettner még műveket is közreadott, köztük említendő L. A. Hoffmann kétkötetes munkája, a Weingand és Köpf cég megrendelésére.

A Weingand–Köppf könyvkereskedés és könyvkiadó, 1770-től 1800-ig

A Bajorországból Pest-Budára érkezett Weingand János Mihály 1770-ben lett pesti polgárrá, s ebben az évben meg is vette Gerhard Mauss könyvkereskedői jogát. Kezdetben egyedül dolgozott, majd maga mellé vette társul az ugyancsak bajor származású Köpff János Györgyöt, aki 1774-ben lett pesti polgárrá. Közös üzletük 1774-ben nyílt meg.

Már kettejük nevén jelent meg első ajánló katalógusuk. E kiadványukról a későbbi évtizedek bibliográfusai említést tettek ugyan, csak épp eredetijét nem lelték. Néhány évvel ezelőtt azonban felbukkant belőle egy példány,² amelyik azért is érdekes számunkra, mert kitűnik belőle, hol is volt Weingand és Köppf könyvesboltja. A címlapon ez olvasható: „*Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis, qui venales prostant Pestini in officina libraria Joan. Mich. Weingand et Georgii Koepf bibliopolarum, in platea Vaciensi, in domo Schoeteriana e regione Cervi Aurei.*”

² Bertók Lajos: Egy elveszettnek hitt pesti könyvkereskedői katalógus a XVIII. századból. = Magyar Könyvszemle, 1956. No. 3. pp. 251–252.

A Sötér házban kialakított boltjuk katalógusából kitűnik, hogy igyekeztek néhány értékes, többek figyelmére is számot tartó kiadványt is raktárukra tartani, vagy legalábbis lehetővé tenni, hogy azokat a vevők náluk megrendelhetik. Ezek sorában említendő a francia Enciklopédia, mely bár drága sorozat volt, mégis többféle kiadása is megfordult üzletükben. Az Enciklopédia előfordulása Magyarországon máskülönben korántsem volt ennyire gyér, elég, ha a korabeli, francia gyűjteménnyel is rendelkező főúri könyvtárakat említjük, amelyekben szinte kivétel nélkül megtalálható volt.

E két könyvkereskedő neve 1785-ig – Köpff haláláig – számos könyvön olvasható kiadóként.³ Pesten 1774 és 1785 között 42 mű kinyomtatását rendelték meg, míg 1781 és 1785 között 12, budai impresszumú nyomtatvány kiadása fűződik a nevükhöz. (Budán 1778-tól volt üzletük.) Ezek közül 6 kassai impresszummal is megjelent, tehát a nagyobb forgalmú Váci utcai bolt mellett egy kisebb budai és kassai üzletet is fenntartottak.

Komoly igényt elégítettek ki, hiszen Kazinczy a *Pályám emlékezetében* 1777-ben így emlékezett Weigandékról: „Pesten keresztül menvén, első dolgom az volt, hogy Gesznert megvegyem, Weigandnál a munkának minden nyomtatványai elfogytak, s más könyvkereskedés akkor Pesten nem volt.” (Kazinczy arra a Gessner-kötetre utal, amelyet Kónyi János fordított 1775-ben, s Royerék nyomtatták.)

A strázsamester író, „a nemes magyar hazának akkori együgyű hadi szolgája”, Kónyi János másik kötetének terjedős címe a következő: „Unalmas időkre szabható múlató óra. Mellyel az örvendő és az újságokban gyönyörködő nemcsak henye óráiban, hanem az olvasással kárt nem valló idejében is magát kedveltethetőképpen múlathatja. Mivére is, a főtudománnyal híres nevezetes embereknek német nyelven való írásaiból kiszedegettetvén, magyarra fordított Kónyi János.” Kónyi neve néhány évvel ezelőtt megint ismertté lett, midőn *A mindenkor nevető Demokritusa* oly sok év után ismét megjelent.⁴

Weingandék forgalmazták Bessenyei György *Anyai oktatását* és Katona István több történeti munkáját. Náluk jelent meg Benyák Bernátnak, a pesti piarista kollégium tanárának egyik fordítása, a „*Felsőleges második József bölts országglásának megmutatása*”, melyen ismét feltűntették, hogy „Találtatik Pesten, Weingand és Koepf könyves-boltjában”. E kötetecske 1783-ban jelent meg, akárcsak a teológus Horváth Mihály – aki nem azonos a későbbi történésszel – *Chrestomathiája*.

Az orvos Plenck József Jakab 1783-ig a budai Királyi Tudományegyetemen a gyakorlati sebészet és szülészet tanára volt. Ebben az időszakban Plenck nagyszámú orvosi kézikönyvet adott ki, melyek közül hármat Weingandék terjesztettek Pesten. Ezek közül a legismertebb „*A borbélyáságnak eleji (melyeket németül és deákul kiadott P. J. J., magyarra fordított Rác Sámuel; Weingand és Köpff könyvárusok megrendelésére nyomtatta Landerer Katalin)*”. Rác Sámuel – Plenck társaként – elsősorban az élettant adta elő,⁵ más sikeres fordítását is ismerjük, ilyen pl. az *Orvosi tanítás*, melyet az osztrák A. Störck írt, s melynek Rác megformálta magyar változata néhány évvel ezelőtt elegáns reprint kiadásban ismét megjelent

³ Vö.: Markos Béla (szerk.): Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Bp., 1972. OSZK. 561 p. (Ezen belül pp. 364–365.)

⁴ Vö.: Kónyi János: *A mindenkor nevető Demokritus*. Sajtó alá rend.: Bíró Ferenc. Bp., 1981. Magvető. 446 p.

⁵ Hógyes Endre (szerk.): *Emlékkönyv a budapesti M. Kir. Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről*. Bp., 1896. MOKT. pp. 139–142.

Budapesten.

Weingand és Köpff nevéhez fűződik a Francis Bacon műveiből készült német nyelvű, mondhatni kritikai kiadásnak a forgalomba hozatala is.⁶ E 800 oldalas kötetet J. H. Pflingsten rendezte sajtó alá 1783-ban,⁷ s bár Pesten is árusították, eddig elkerülte a hazai filozófiatörténészek figyelmét, s már Erdélyi János sem hivatkozott rá 1861-es Bacon-tanulmányában.⁸

Az 1782-ben Budán alapított mérnökképző intézet, az Institutum Geometricum tanára volt Balla Antal, akinek egyik szakkönyvét ők jelentették meg „*Disquisitio hydraulicomechanica*” főcímmel. A kötet fontos szerepet játszott a kultúrmérnöki képzésnél, s nem véletlen, hogy Magyarország komoly szerepet töltött be az azt követő évtizedekben is a folyószabályozási és az árvízvédelmi törekvések megvalósításában.

Még egy fontos kiadványról kell szólnunk, amely szintén kettejük nevéhez kapcsolódik. A botanikus és kémikus Winterl Jakab, a Tudományegyetem professzora 1784-ben olyan természettudós társaságot próbált alakítani, amely periodikát is közre adott volna *Monatliche Früchte einer Gelehrten Gesellschaft in Hungarn* címmel. A lap első száma meg is jelent Weingandéknál, de a kör végül is kérészerű lett, kiadványukat és társaság alapító kezdeményezésüket viszont a Magyar Tudós Társaság előtörténete egyik fejezeteként tarthatjuk számon.

1785-ben Leopold Alois Hoffmann írásaiból adtak közre két kötetet „*Vermischte kleine Schriften*” címmel, a művet a Lettner nyomda nyomta. Hoffmann a magyar történeti irodalom leginkább a II. Lipót trónra lépésekor megjelent két röpirat, a *Babel* és a *Ninive* szerzőjeként jegyzi, de ismeretes, hogy tanárként megfordult Pest-Buda Tudományegyetemén is. Ugyancsak 1785-ben jelent meg Palma Károly Ferenc háromkötetes történeti forrásmunkája, Pesten, Budán és Kassán – vagyis a cég összes fiókja forgalmazta azt.

A fenti művek elsősorban megrendelésre készültek, vásárlóik többnyire az oktatási intézmények hallgatói voltak, hiszen Weingand jogosan írja egyik levelében: Magyarország és különösen térségünk jelenlegi helyzete arra kényszerít minket, hogy teljes egészében a szortiment rendszerű kereskedelemmel foglalkozzunk, és ne nyomtassunk ki semmit a saját költségünkön, kivéve egy Magyarország-történetet latinul, enyves papíron három kötetben.

Köpff György már 1769-ben a „centum viratus” tagja volt Pest városában, vagyis választott polgár, 1777-ben pedig az „exterior senatus” (külső tanácsos) rangot is elnyerte. Így érthető, hogy amikor azzal a különleges kérdéssel fordult Pest város tanácsához, hadd állítson könyves sátrat a Váci utcában, ezt az engedélyt 1782. július 22-én meg is kapta.⁹

⁶ Granasztói Olga: Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâtel-i levéltárban (1781–1788). = Magyar Könyvszemle 119 (2003) No. 2. pp. 166–187.

⁷ Sammlung der Schriften schöner Geister aus dem funfzehnten, sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderte erste Band, welcher enthält: Lord Franz Bacon Über die Würde und den Fortgang der Wissenschaften / verdeutscht und mit dem Leben des Verfassers und einigen historischen Anmerkungen herausgegeben von D. Johann Hermann Pflingsten. Pest, 1783. Weingand u. Köpff, 1783. 812 p., 1 t.

⁸ Petrik Géza (szerk.): Magyarország bibliographiája 1712–1860. Vol. 4. Bp., 1892. Dobrowsky. p. 12.

⁹ Gárdonyi Albert: Müller Jakab. = Magyar Könyvszemle, 1926. p. 46.

A zenetörténészek feljegyezték, hogy Weingand és Köpff nevéhez több kotta kiadása is fűződik, így valószínűnek látszik, hogy ők voltak hazánkban az első kottakiadók. Kettejük közül nyilván Köpff volt a zenei szakértő, mert halála után Weingand ilyen témájú nyomtatványok közreadásával már nem foglalkozott.

Ebben az időben már divattá lett, hogy más városok nyomdászai egy-egy pesti kereskedőnél tartottak „időszakos” vásárt, náluk például többször megfordult az ismert pozsonyi és komáromi könyvnyomtató: Weber Simon Péter.

Az üzlet egyik ágát Johann Michael Weingand vezette tovább, de csak a pestit tudta megtartani, a budai és a kassai fiókot eladta.

Pest második nyomdája: a Royer nyomda és könyvkiadó, valamint jogutóda, a Landerer család pesti vállalkozása, 1773-tól 1824-ig

A pozsonyi Royer Ferenc Antal – pesti letelepedését megelőzően – több nyomdában is dolgozott: így a kalocsai érseki és az egri püspöki nyomdában, majd az Esztergomban, később pedig Landerer Katalin budai műhelyének lett faktora. Végül is Landererek anyagi támogatásával – de saját néven – nyitott nyomdát Pesten 1773-ban, s vezette 1784-ig.

Első kiadványa 1774-ben jelent meg, ez volt Kónyi János „**Orfeus és Euriditze**” címen jegyzett műve, s még több más írása. A következő évben jelent meg nála Simai Kristóf „*Mesterséges ravaszság*” c. vígjátéka, meg egy Geszner vígjáték fordítás, ismét Kónyi János jóvoltából. Sok-sok disszertáció készült nála, ez nyilván az egyetem 1777-ben Budára történt költözésének köszönhető. 1778-ban a piarista tanár, Schaffrath Lipót „*De electricitate coelesti atque aedificia ab ictu fulminis praeservandi...*” című fizikai szakkönyvét Royerek adták ki (kötetünk kronológiai fejezetében is szóltunk Schaffrathról). A pesti egyetemen tanító Dugonics András által jegyzett „*Ulissessnek ama' hires ... görög királynak csudálatos történetei*” szintén az ő sajtójuk alól kerül ki. A reálművelődésben és természetfilozófiában jeleskedő piarista Poor Kajetán „*Theoria sensuum cum propriis, tum probatissimorum nostrae aetatis philosophorum rationibus, ac experimentis illustrata et confirmata*” című vaskos munkája (1781) ismét az ő nyomdai tudásukat dicséri.

A jogutód: régi pesti Landerer nyomda és könyvkiadó, 1784-től 1824-ig

E műhelyt 1784-ben átírták Landerer János Mihály nevére. Az ő idején jelent meg Dombay Sámuel fordításában a göttingeni Rosen „*Orvosi tanítás a' gyermekek' nyavalyáiknak megismeréséről, és orvoslásokról*” c. munkája, 1794-ben. Munkálkodása utolsó évében pedig a 17. században élt Haller János által 1682-ben írt, s azóta ismertté vált, több kiadásban is megjelent „Hármas Isteria.” Hogy miről is szól ez a négykötetes mű, alcíme elárulja: „...mellynek első része Nagy Sándornak egynéhány nevezetes dolgait illeti, második jeles példa beszédekből áll, harmadik a nagy Trója veszedelmének leg-igazabb istoriája, melyet Fogaras várában rabságában magyar nyelvre fordított MDCLXXXII. esztendőben Haller János”.

Haller Torda vármegye főispánja volt, de Béldi Pál mozgalmában való részessége miatt Fogaras várában raboskodott (1679–1683). Itt dolgozta át latinból magyarra Nagy Sándor történetét, Trója pusztulását és a Gesta Romanorumot. Először 1682-ben jelent meg

Csiksomlyóban, majd Misztótfalusi Kis Miklós készített belőle egy nagyon szép kiadást 1695-ben. Erről írják a nyomdászati történészek, hogy a kolozsvári kiadás a régi magyar nyomdászati egyik remeke. Aztán ez a vastag mű megjelent Pozsonyban az ottani Landerer nyomdában, majd Pesten az itteni Landerer nyomdában. És őrizze ezt a szép tettet a nyomdászati pesti története, megőrizvén az öreg Landerer János Mihály emlékét!¹⁰

Halála (1795) után fia, Landerer Mihály János irányította a munkálatokat. Az ő idejében jelent meg egy 500 oldalas, Bibliát népszerűsítő és magyarázó munka 1800-ban (Pozsonyban és Pesten) ezzel a címmel: „Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, mellyeket az ó és új testamentomi Szent Írásokból a' gyengéknek kedvéért öszve-szedett Hübner János”. Landerer Mihály János fiatalon, 1810-ben hunyt el.

Ezt követően a nyomda korábbi művezetője, Blöszl vezette azt. A nyomda nem volt nagy, 1817-ben a faktoron kívül csak három nyomdász dolgozott benne. Főleg csak apró könyvecskék, s református énekeskönyvek kerültek ki sajtójuk alól, 1824-től viszont Landerer János Mihály unokája, a később országos hírnévű nyomdász, Landerer Lajos lett a nyomtatóműhely vezéregyénisége, aki ekkor érte el a nagykorúságát.

Weingand János Mihály könyvkereskedése és könyvkiadója, 1782-től 1802-ig

Köpff elhunytával hosszan tartó örökösödési vita kezdődött, s Weingand a Kígyó utcai üzletet átengedte ugyan az özvegynek – ő pedig egy kisebb boltot nyitott az Egyetem téri Ambrózy-házban –, de a még fennmaradt adósságai megfizetéséért kezest kellett keresnie, akit meg is talált – a már említett fiatal könyves – Kilián Adám személyében. Nagy nehezen kiegyeztek hát, s mindketten Pesten is és Budán is fenntartottak egy-egy üzletet, legalábbis erre utal az, hogy Weingand neve 1782 és 1792 között 11 budai impresszumú nyomtatványon, míg 1786 és 1802 között több mint két tucat pesti kiadású művön szerepel.

Weingandnál jelent meg Szuhányi János Szorgalmatos méhész c. munkája 1795-ben több, mint 200 oldalon, valamint Katona István egyik történeti dolgozata Pest, Buda és Kassa impresszummal 1786-ban és Claude-François-Xavier Millot kétkötetes népszerű történeti munkájának Verseyhy Ferenc által készített fordítása 1791-ben.

Köpff özvegye 1787-1788-ban öt könyvet adott közre. Mivel Weingandnak és Köpffnek Kassán is volt kereskedése, azt is megtartották, amit néhány általuk – illetve jogutódaik által – kiadott mű is igazol.

Weingand 1789 körül áttette boltját az Egyetem térről a Ferencziek terére, mégpedig a Beleznay-házba, amely később Podmaniczky-ház néven volt ismert. (Az Ambrózy-ház sem maradt könyves nélkül, az ottani bolt tulajdonosa 1789-től Stahel József lett.)

Weingand utóda Eggenberger József lett 1800-ban, de még két éven át mindkettejük neve szerepel kiadványaikon. Ezt bizonyítja a Bene Ferenc főorvos által írt „*A' himlő veszedelmei ellen való oktatás*” c. 80 oldalas munka, melyen ez áll: Pesten: „Weingand Mihály és Eggenberger József könyvárosoknál, 1800”, továbbá a Bene által 1801-ben kiadott több mint 300 oldalas német nyelvű szakmunka a leggyakoribb belgyógyászati betegségekről: „*Kurzer Inbegriff der nöthigsten Grundsätze zur Kenntniss und Heilung der gewöhnlichsten innern Krankheiten der Menschen*”. Nyilván orvosoknak és medikusoknak írta.

¹⁰ Könyvkereskedői tevékenységének állít emléket postumus katalógusa: *Catalogus librorum qui apud János Mihály Landerer prostant. Pest, 1796. Landerer. 78 p.*

Weingand tehát 1800-ban üzlettársát, Eggenberger Józsefet tette egyedüli örökösévé, s a cég az utóbbi néven egészen a 20. századig fennállt.

A Trattner–Pauer könyvkereskedés és könyvkiadó, 1783-tól 1795-ig

A Gabler házban lévő belvárosi bolt tulajdonosa a nyomdász Trattner János Tamás volt, üzletét Fingerhuth Adolf vezette, aki a boltot 1786 nyaráig irányította. (Utána Köpffné Kígyó utcai üzletét igazgatta.) Itt nem csak Trattnerék nyomtatványait árulták, de más nyomdák termékeit is. Ezt bizonyítja a *Felsőleges második Józsefnek az ő közjó-béli tisztjeihez adatott intése 1783-dik esztendőnek végén c.* kötet is, melyen feltüntették, hogy: „Német nyelvből magyarra fordította Benyák Bernát. Pesten, találtatik Trattner könyv-boltjában.” A kötetet 1784-ben Budán nyomtatták az Egyetemi Nyomdában, amelyet akkor többnyire Akadémiai Nyomda néven emlegettek, e mű címlapján pl. a „Kir. akadémiának betűivel” meghatározás olvasható.

1786-tól az üzletvezető Kail Ambrus volt, aki viszont már egy évre rá felmondott, csakhogy a felmondást a komoly leltárhány miatt nem tudták elfogadni. Ekkor Kail vizsgálati fogságba került, de hosszas jogi tusák után mégsem őt, hanem Trattnert marasztalták el – jogtalan vádaskodásért –, s ítélték pénzbírságra. Trattner azonban okult ebből: nem kívánt tovább kereskedni, megmaradt a nyomdászatnál, üzletét pedig sógorának, Pauer János Mihálynak adta el még 1789-ben, aki a boltot egy másik utcába költöztette, mert a Gabler házat átépítették.

Pauertól egy nyomtatott könyvjegyzék is fennmaradt, s ebből kitűnik, hogy főleg francia és német könyvekkel kereskedett A bolt 1795-ig állt fenn.

Pest harmadik nyomdája: a Trattner nyomda, 1783-tól 1827-ig

A harmadik pesti nyomda 1783-ban jött létre, a kőszegi Trattner János Tamás bécsi udvari nyomdász jóvoltából. Magát a nyomdát többnyire egyik rokona, Trattner Mátyás irányította, aki a nyomdászatot Bécsben tanulta és Párizsban is dolgozott, s aki 1788-tól a nyomda egyedüli vezetője lett.

Kevés saját kiadású magyar nyelvű művét ismerjük, így talán rá is érvényes a *Mindenes Gyűjtemény* glosszáírójának 1789-es kritikája: „Valamíg jó és tehetős Hazafijak, Kalmárok, Könyvkötők, vagy mások, ezt nagyobb Városainkban el nem kezdik, addig nehezen fog boldogulni Literatúránk: mert ha a Német Könyv-árusokhoz beadattatnak is a Magyar Könyvek, tsak nem úgy járnak ott, mint azok a tévelygő falusi borjúk, akik Város gulyájába botorkáznak.”

De Trattneréknál hamarosan változott a helyzet, 1813-ban ugyanis Mátyás fia, az irodalompartoló János Tamás, az idősebbik Trattner János Tamás (1717-1798) keresztfia lett a nyomda tulajdonosa és vezetője, aki már a magyar irodalom nagy partolója lett.

Birtokukba került a piaristák kalocsai nyomdája; a felszerelést mindjárt föl is hozatták Pestre. Ezután a nyomda 25 szedővel, 15 sajtóval és 30 nyomtatómunkással dolgozott.

A könyvkiadás és a nyomdászat történetének kutatói úgy emlékeztek rá, hogy mint nyomdatulajdonos, nagyszívű, minden szépért rajongó igazi tipográfus volt. Bőkezű pártolója az újonnan feléledő nemzeti irodalmunknak. Trattner benső barátság fűzte irodalmunk jeleseihez, s különösen Kazinczy Ferenc volt reá mély hatással. A magyar irodalom nagy agitátorának buzdító szavai termékeny talajra találtak a fiatal Trattner lelkében. A tollat is jól forgatta: Magyarország 1817 körüli nyomdai viszonyainak leírását neki köszönhetjük. Nemességet is kapott Petrozai előnévvel I. Ferenc királytól.

Nyomdászzkodása egy szakaszáról, kilenc esztendőről van egy kimutatásunk, amely szerint e kilenc év alatt (1817-től 1825-ig) 310 magyar, 259 latin, 127 német, 11 szlovák, 6 görög, 5 szerb és horvát, valamint 11 francia nyelvű könyvet, illetőleg nyomtatványt adott ki, tehát könyvkiadói, nyomdai tevékenységének a felét a magyar nyelv, irodalom és tudomány terjesztése tette ki.

Értékes lapokat adott ki. Kultsár István lapját, a „*Hasznos Multságok*”-at (1817-42); Kis János lapjait: az „*Iffúság Barátja*” (1816), a „*Nevezetes Utazások Tárháza*” (1816-19) és a „*Helikoni Kedvtöltés*” (1819-20); ő adta ki a Fejér György, majd Thaisz Endre, Vörösmarty Mihály szerkesztette „*Tudományos Gyűjtemény*”-t (1817-42) – ennek összesen 108 füzetes száma jelent meg; Szemere Pál „*Szépliteraturai Ajándék*”-t (1821-28), majd pedig az „*Élet és Literatura*”-t, amiből 1828-ban a „*Muzáron*”, illetőleg Vörösmarty szerkesztésével a „*Koszorú*” (1828-44) lett; Pethe Ferenc és Kultsár István gazdasági szakközlönyeit és Fábrián József „*Lelkipásztori Tárház*”-t.

1813-ban kiadta Dayka Gábor és Báróczi Sándor munkáit, majd Kis János verseit. Vállalkozott Kazinczy összes munkáinak a kiadására. Ő adta ki Zrínyi Miklós munkáit is.

A Trattner nyomda értékes kiadványa volt egy 9 lapos térképsorozat, amely Schedius Lajos szerkesztésében készült „*Magyar ország', Horvát, Tót, Dalmát és Erdély országok, a' tenger mellék, katonai határörvidék, földképe: egészen megváltozott, csillagtani viszonyokra alapított [...] kiadás, melly magában foglalja még Galicziát, Krakói vidéket 's az Austriai birodalom határos részeit*” címmel.¹¹ Schedius körültekintő volt, s a térképek szerkesztésekor a Budán is dolgozó Littrow-val is több levelet váltott, hiszen térképeit – saját megfogalmazásában – „Aus astronomische Bestimmungen gegründet” óhajtotta kiadni. A mappa elkészítésében Blaschnek Sámuel földmérő volt segítségére.

Működése csak tizenegy évig tartott, legszebb fénykorában, életének 34. évében 1824. március 24-én elhunyt. Ekkor ismét a már idős édesapa, Trattner Mátyás volt kénytelen továbbvinni az ügyeket, majd az irányítást átengedte vejének, Károlyi Istvánnak. Trattner Mátyás 1828-ban hunyt el, s attól kezdve mintegy négy évtizeden át a „Trattner-Károlyi” nyomdanév őrizte elsősorban a két Trattner: Mátyás és János Tamás emlékét.

Strohmayer Ignác könyvkereskedő és könyvkiadó, 1788-tól 1793-ig

Köpff halála után¹² a boltot lényegében Köpffné örökölte, aki maga mellé vette Trattner János Tamás pesti könyvkereskedésének 1786 nyaráig volt vezetőjét, később pedig Strohmayer

¹¹ Lásd: <https://dspace.oszk.hu/xmlui/handle/123456789/51418#>

¹² Köpff János György 1785. június 2-án hunyt el.

Ignácot, de nála dolgozott segédként Kilián Ádám is. A vállalkozás ekkor „Georg Köpff Wittwe und Companie” néven volt ismert, s azt 1788 tavaszától Strohmayer vezette – a budai és a kassai fióküzletekkel együtt – 1793-ig, de valószínűleg csak 1792-ig volt ő a tulajdonos. (A bolt könyvelője Meiszner Ferenc volt.)

Strohmayer 1789 és 1792 között könyvkiadással is foglalkozott: 25 művet adott közre, köztük Pray két történeti munkáját, továbbá egy felhívást Vályi K. András lexikonára. E mű végül is csak Strohmayer halála után jelent meg – 1796–99-ben az Egyetemi Nyomdánál –, melyet Korabinszky János Mátyás 1786-os német nyelvű, Pozsonyban kiadott lexikona bővített magyar változataként tartunk számon.

Strohmayernél jelent meg Friedrich Trenck (1728-1794) híres antiklerikális röpiratainak egy része is. Ezek eredetileg német nyelvűek, de készült belőlük magyar fordítás is. Hogy ezek megjelenhettek, az elsősorban annak a következménye, hogy II. József enyhítette a Mária Terézia idején megszokott cenzúrát, amely elsősorban az 1790-91-es röpiratirodalmában tetőzött. Ebben a két évben mintegy 500 politikai röpirat jelent meg hazánkban – köztük Trenck írásai –, ami korábbi állításunkat is igazolja: ebben az időben megnőtt ugyan az önálló művek száma, de összterjedelmük nem növekedett, hanem sajnos csökkent. Hogy hogyan jelenhettek meg e röpiratok, s mi volt ezzel a Monarchia célja – választ találunk erre egy Trenck írásában is tallózó munkában. „II. József erős központosított Ausztriát akart, ezzel pedig összeegyeztethetetlen a befolyásos főpapság függése Rómától és a nemesek rendi előjogai. Politikájához sok pénzre volt szüksége, nem tűrhette, hogy az egyházi jövedelmek a pápához vándoroljanak, és alattvalóinak jelentős része a nemesi kiváltságokra hivatkozva kivonja magát az adófizetés alól. II. József nem volt se deista, se ateista – mint a demokraták képzeltek. Tudta jól, hogy a vallás »mákonyára« szüksége van a néppel szemben, és hogy hatalmának a nemesség a szilárd alapja, de egységes, centralizált Ausztriát akart és csak tőle függő egyházat – ezért kénytelen volt harcolni a katolikus egyház és a nemesi kiváltságok ellen. A sajtócenzúrán azért enyhített, mert e harchoz szüksége volt a kiváltságok bírálataira.”¹³

Arra mindig ügyeltek, hogy e röpiratok lehetőség szerint a megbízható kereskedőknél lássanak napvilágot. Mint pl. Strohmayer Ignácnál, aki ennek nyomán egy igencsak „érdekes” figurája lett az akkori pesti szellemi életnek, s akit „a túlzó elvektől és szenvedélyektől elragadott pamfletírók saját emberüknek tekintettek, hiszen nem egy könyvüket terjesztette titokban. Ő nemcsak Trencknek volt barátja, hanem mint szabadkőműves testvérnek Spissics zalai alispán éppen úgy elmondta terveiket, mint Hajnóczy is megírt neki mindent részletesen Pozsonyból”. Ilyen volt hát egy igazi, művelt pesti könyvkereskedő.¹⁴

De talán érdemes még egy mondatot idézni Mályusz Elemér korrajzából: Strohmayer azonban „nem késett e leveleket is eljuttatni a titkosrendőrséghez, nem különben gyakori és részletes jelentéseit sem, mivel ő is a rendszeres informálók közé tartozott”.¹⁵ A művelt kereskedő, Strohmayer tehát jelentéseket gyártott, amelyeket Beer udvari tanácsosnak, a bécsi rendőrség vezetőjének küldött meg. Strohmayer „igen ügyes, agilis, amellet jellemtelen

¹³ Kató István – Tarnai Andor: „Tépjétek le a sötétség bilincseit!” XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzal. Bp., 1950. Hungária. p. 10.

¹⁴ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1798. Bp., 1926. Magyar Történelmi Társulat. p. 147.

¹⁵ Uo. p. 147.

ember volt, akiben szabadkőműves testvérei teljesen megbíztak, s aki e bizalom birtokában főleg az írók törekvéseiről, a névtelenül megjelent röpiratok felől tájékoztatta az uralkodót. Hajnóczynak hozzá intézett leveleit éppen úgy elárulta, felküldve azokat Bécsbe, mint ahogy viszont az udvar kárára maga is segédkezet nyújtott a forradalmasító könyvek kiadásához¹⁶ – ezt állapította meg a jeles történész 1926-ban, a korabeli iratok gondos tanulmányozása után.

Természetesen az uralkodó a hozzá részletes jelentéseket küldőket megjutalmazta. Köztük Strohmayer is, azután Gabelhofert, aki az Egyetemi Könyvtár őre lett, továbbá azt a lebergi professzort, aki az egyik legszorgalmasabb beszámoló-készítő volt, s akit ezért teljes fizetéssel nyugdíjaztak, sőt császári tanácsosi címet is kapott. Neve néhány olvasó előtt bizonyára ismert: Martinovics Ignácnak hívták.¹⁷

Martinovics 1793. április 28-án azt jelentette a bécsi rendőrfőnöknek, hogy a fővárosban a francia szimpátia igen nagy, amely elsősorban egy Strohmayer nevű könyvkereskedő röpiratterjesztő tevékenységének tudható be.¹⁸ Martinovics jelentésén mosolyognunk kell, hiszen Strohmayer nyilván tudta, hogy miért teszi ezt, sőt azt is, miért adta ki Hajnóczy egyik kötetét 1791-ben.¹⁹ És a felsőbb körökben is tudták. A túlbuzgó Martinovics azonban – mint sok mindenről – erről sem tudott semmit. Strohmayerrel kapcsolatosan Gárdonyi Albert megjegyzi, hogy komoly külföldi összeköttetései voltak, számos nagy kiadó szállított neki, ennek ellenére 1793-ra tönkrement. „Arra kell következtetnünk, hogy Strohmayer vállalatának romlását nem is a könyvkereskedés, hanem más vállalkozások okozták. Így adta ezt elő a csődperben volt könyvelője, Meiszner Ferenc is” – írja Gárdonyi Albert.²⁰ Nos, Strohmayer anyagi csődjének egyetlen oka volt: a II. Lipótot a trónon 1792-ben követő I. Ferenc, illetve hogy az általa 1793 januárjában felállított új rendőrminisztérium nem tartott igényt a régi „szakemberekre”. Köztük Strohmayerre és Martinovicsra sem.

Lindauer–Diepold könyvkereskedés és könyvkiadó, 1789-től 1795-ig

Sötér alispán pesti utódainak a belvárosi házában valamikor az 1789-es év elején két, budai könyvkereskedő nyitott boltot. Lindauer János és Diepold Floridus volt e két kereskedő; boltnyitásukhoz pedig az 1788. október 24-i tanácsülésen kaptak engedélyt.²¹ Diepold később lemondott a társtulajdonosságról, Lindauer pedig 1795-ig vitte tovább az üzletet. Lindauernek egyébként jó külföldi kapcsolatai is voltak müncheni könyvkereskedő testvére, Joseph Lindauer révén, 1795-ben azonban mégis csődbe jutott.

Ők is foglalkoztak könyvkiadással, s a magyar nyelven közreadott köteteik között a legismertebb a Szaitz Antal egri szerzetes által írt „*Magyar- és Erdély-orzágnak rövid isméréte*” c., több mint 300 oldalas munka, mely több kiadást is megért. 1784-ben jelent meg – kiadóként Diepold nevét feltüntetve – a Jelky András utazó regényes élettörténetét bemutató

¹⁶ Uo. p. 440.

¹⁷ Vö.: Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom iratai. Vol. 1. Bp., 1957. Akadémiai. p. LXVII.

¹⁸ Uo. p. 878.

¹⁹ Uo. p. 320, 366.

²⁰ Gárdonyi felveti annak a lehetőségét is, hogy Strohmayer öngyilkos lett.

²¹ Az 1788. okt. 24-i tanácsülés jegyzőkönyve. Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/a. Pest város Tanácsa iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek. Vol. 59. (1788. III. rész) 1336. lev.

német nyelvű „*Geschichte des Herrn A. Jelky, eines gebohrnen Ungarn...*” című munka. Ez néhány évvel korábban (1779) már Bécsben is napvilágot látott.

A szépirodalom és költészet, Karl Eckhartshausen „*Der Prinz und sein Freund. Ein Buch für Fürstenkinder*” c. több mint 400 oldalas kötete Lindauer és Diepold gondozásában jelent meg 1789-ben.

A 18. sz. második felében élt német kantiánus teológusnak, Sebastian Mutschelle-nek több műve is megjelent nálunk, néhány eredeti nyelven, néhány magyar fordításban. A *Vermischte Schriften* c. kétkötetes munkáját Lindauer adta ki 1793–1797-ben.

Egy-egy pesti könyvkereskedő néha valamelyik vidéki kollégáját is befogadta, Lindauernél például többször megfordult Streibig József győri könyvnyomtató, aki nála szállt meg és árulta saját kiadványait. A korabeli krónikás még egy érdekes dolgot jegyzett fel: Lindauer nemcsak könyveket árult, hanem térképeket és színezett terveket is, sőt nála jó, valódi tokaji mászlást is lehetett kapni nagy palackokban, darabját 1 frt 30 krajcárért.

Institoris üzlete előbb Josef Leyrer, majd 1804-ben Mossóczi Institoris Gábor és fia, Károly tulajdonába ment át.

A Stahel–Kilián könyvkereskedés és könyvkiadó, majd

a Kilián testvérek kereskedése és kiadója, 1789-től 1819-ig

Stahel József 1789-ben nyitott boltot Pesten az Egyetem téren. Ő egy bécsi kereskedő volt, akinek évtizedekkel később leszármazottja lett Számvaid Gyula könyvkereskedő, Petőfi barátja, a magyar szabadságharc és az amerikai polgárháború kiemelkedő személyisége, a Congressional Medál of Honor kitüntetettje.

Szóval Stahel Pesten üzletet nyitott, s hamarosan társult Köpffné és Stahel édesapja egykori segédjével, a würzburgi származású Kilián Ádámmal. E fiatalembert a könyves szakma nem szerette, különösen Köpffné nem, mert állítólag goromba és bárdolatlan ember volt, aki ezen felül még gyermekes tréfáival sértegette egykoron a Köpff családot, s szoknyapecéerként is hírhedt lett. Tehát nem óhajtották, hogy az akkor ide települt Stahel mellett folytassa működését, s a Kilián Ádámmal való kapcsolatot az érdekeltek 1789 őszén el is juttatták a Helytartótanácsnak, amely azt válaszolta, hogy mivel mindezeknek nincs köze a könyvkereskedelemben, Kilián társtulajdonos lehet.

A Stahel-Kilián cég egyik leghíresebb kiadványa az 1790-ben megjelent családi mindentudó, melyről így tudósított a bécsi Magyar Kurír: „Stahel úr olly becsülhetetlen könyvet fordított maga költségén magyarra, s adat ki *képekkel*, amelynek hasznos voltát csak onnan is lehet sajnálni, hogy német nyelvre lett kibocsátása után, igen kevés idő alatt 80.000 nyomtatvány költ el... magyarul ily titulussal fog megjelenni: Szükségben segítő könyv”. Az 513 oldalas mű hamarosan meg is jelent. (Ezt 1802-ben Eggenberger újra kiadta, majd 2005-ben a szlovákiai Somorján újra megjelent.)²²

²²A többi kiadványokról lásd: Sennowitz Adolf: A Kiliánok könyvárus családja Pesten. In: Magyar Könyvkereskedők Évkönyve. Kilencedik évfolyam. Bp., 1900. Magyar Könyvkereskedők Egylete. pp. V–XIV.

1794-től Stahel már csak Bécsben árult, a pesti bolt egyedüli tulajdonosa Kilián Ádám lett, aki ekkor maga mellé vette György nevű öccsét, s lettek „Kilián testvérek” céggel jó nevű könyv- és kottakereskedők. 1809-ben elhunyt Ádám. Róla kérdezi Kazinczy Szemere Páltól: „írja meg ezt: a kövér Kilián holt e meg vagy a száraz?” Szemere válasza: „Egyik Kilián sem volt kövér. Meghalni az öregebbik hala-meg.”²³

A boltot György vezette tovább haláláig, 1819-ig.

A Kilián testvérek kiadványai között találjuk Schraud Ferenc orvosi munkáját (1794) és Gyöngyösi János összegyűjtött költeményeit (1802), valamint Wenckheimnek a lótenyésztésről szóló eszmefuttatását (1815). Kiemelkedő jelentőségű az a kurrens bibliográfiájuk, amely a hazai könyvtermést igyekezett regisztrálni a Tudományegyetem professzora, Schedius Lajos szerkesztette füzetekben. Ezek elsője 1791-ben jelent meg, az utolsó pedig 1802-ben.

A fentiekben arról szóltunk, hogy a 18. sz. második felétől kezdődően Magyarországon a felsőoktatás egyre inkább Pest-Budára tevődött át, az ország egyetlen tudományegyeteme 1777-től Budán, 1784-től Pesten működött. Ugyanez vonatkozik az országos hivatalokra is. Nem kis részben ezeknek köszönhető, hogy a Duna két partján lévő városrészekben egyre több nyomda és könyvkiadó-könyvkereskedő telepedett le. A pesti könyvesek első fél évszázadának történetét tekintettük át 1748-tól 1798-ig, különös tekintettel a reáltudományi kiadványokra

IRODALOM

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig. Összeáll.: Kovács Máté, a bibliográfiát összeáll.: SZELLE Béla. Bp., 1963. Gondolat. 758 p., [20] t. (Nemzeti könyvtár)

CSAPODI Csaba: Könyvtermelésünk a XVIII. században. = Magyar Könyvszemle 66 (1942) pp. 392–398.

DÖRNYEI Sándor: "Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek". = Magyar Könyvszemle 118 (2002) No. 4. pp. 421–430.

ECSEDY Judit, V.: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. „A magyar könyvkereskedelem történetének vázlatja 1800-ig” c. fejezetet Pavercsik Ilona írta. Bp., 1999. Balassi Kiadó. 372 p.

FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978. Akadémiai. 290 p.

GÁRDONYI Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre. Bp., 1917. Lantos. 61, 3 p., 2 mell.

GÁRDONYI Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp., 1930. OSzK. 115 p.

GAZDA István: A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei. = Magyar Könyvszemle 104 (1988) No. 4. pp. 293–298

²³Váczy János (szerk.): Kazinczy Ferenc levelezése. Vol. 7. Bp., 1896. Akadémia. p. 104, 164.

GAZDA István: A szakkönyvkiadás kezdete Pesten, 1748–1798. = Technikatörténeti Szemle 20 (1993) pp. 159–172.

GAZDA István – Stemler Ilona (összeáll.): Pannóniai Fénisz, avagy Hamvából fel-támadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink, 16–19. század. [Kétnyelvű kiadás]. Bp., 2005. OSzK – MTA. 319 p.

GULYÁS Pál: A könyv sorsa Magyarországon. 1–3. Bp., 1961. OSzK. 209 p., 305 p., 240 p.

KAPRONCZAY Katalin: Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 2007. Semmelweis Kiadó. 236 p.

KARASSZON Dénes: A magyar állatorvoslás kultúrtörténete I–II. Sajtó alá rend.: Gazda István, Perjámosi Sándor. Piliscsaba, 2005–2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. 456 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 39/1–2.)

KÓKAY György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795. Bp., 1970. Akadémiai. 513 p. (Irodalomtörténeti könyvtár)

KÓKAY György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1983. Akadémiai. 234 p.

KÓKAY György: A könyvkereskedelelem Magyarországon. Bp., 1997. Balassi. 54 p.

KÓSA László (szerk.): Magyar művelődéstörténet. 3. kiad. Bp., 2006. Osiris. 713 p.

KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3. kieg. kiad. Bp., 1996. Akadémiai Kiadó. 873 p.

MAGYAR László András: Orvosi könyv. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. VIII. köt. Bp., 2008. Balassi. pp. 367–369.

MARKOS Béla (szerk.): Magyarország bibliographiája, 1712–1860. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Bp., 1972. OSzK. 561 p.

Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból, 1780–1867. Vál., sajtó alá rend., ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ell.: MÁLYUSZSNÉ Császár Edit. Bp., 1985. Gondolat. 671 p.

NÉMETH János: Magyarország nyomdáinak emlékezete. Az 1818. évi kiadás hasonmása és magyar fordítása. Ford.: Kulcsár Péter, bev.: Haiman György. 1–2. Bp., 1977. Zrínyi.

NOVÁK László: A nyomdászat története. IV. könyv: XVIII. század. Bp., 1928. Szerző kiad. 144 p. Bp., 1928. Szerző kiad. 120 p. (Grafikai művészetek könyvtára 10.)

PAVERCSIK Ilona: A megvilágosodott írók munkái a pesti könyvkereskedelemben. In: Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései. Szerk.: Debreczeni Attila. Debrecen, 1996. Kossuth Egyetemi Kiadó pp. 81–87.

POGÁNY György: A magyar könyvkereskedelelem rövid története a XV. század végétől 1990-ig. Bp., 2004. Hatágú Síp Alapítvány. 164 p. (A könyves szakképzés füzetei)

SCHULTHEISZ Emil: Államorvostan a felvilágosodás kori Magyarországon. = Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat. Vol. 1. (2010) No. 1. pp. 29–38.

VARGA-NEUBAUER Sándor: Zsidók a magyar könyvkiadásban és könyvkereskedelemben 1835–1944. = Remény 4 (2001) No 3. pp. 25–32.